

Програма виховної роботи Путрівського НВК

«Дорога майбутнього»

Пояснювальна записка

У всі часи великого значення людство надавало проблемам виховання всебічно розвиненої, гармонійної особистості. Метою виховання в наш час є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатств духовної культури народу, його соціальної ментальності, своєрідності світогляду. На цій основі формуються особистісні риси громадянина-патріота України, що включають в себе національну свідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту.

Сфера морально-етичного становлення особистості сьогодні вимагає підвищеної уваги і докорінно нового підходу. Якщо не хочемо втратити чи скалічити ще одне покоління молоді, спробуймо по-іншому працювати з ним, впливати на формування ціннісних ставлень, пріоритетів, моральних ідеалів, збагачувати моральний досвід учнів, розвивати потребу у морально-духовному самовдосконаленні.

Ми, вчителі виховуємо в навчальному закладі особистість, яка після закінчення закладу піде своєю дорогою в майбутнє. І саме від нас залежить наскільки вдало ми зможемо поєднати усі напрямки доріг в одну довгу та широку «Дорогу майбутнього»

Програма «Дорога майбутнього» розрахована на п'ять років і призначена для організації виховної роботи з учнями 5-9-х класів.

Програма виховної роботи «Дорога майбутнього» розроблена відповідно до Конституції України, Законів України «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства», Наказу Міністерства освіти і науки України від 31.10 2011 р. № 1243 «Про затвердження «Основних орієнтирів виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», Конвенції ООН про права дитини.

Метою програми є всебічний гармонійний розвиток, духовне збагачення, сприяння активному становленню й самореалізації кожного учня; створення умов для формування особистості громадянина і патріота з характерними для нього цінностями, поглядами, орієнтирами, мотивами діяльності та поведінки.

Завдання програми:

- створити умови для формування духовно багатої, гармонійно розвиненої та творчої особистості;
- розвивати в учнів пізнавальні та комунікативні здібності, прагнення бути свідомим громадянином;
- виховувати почуття патріотизму, любові до свого народу, його історії, традицій, культурних та історичних цінностей,
- виховувати моральні якості учнів, повагу до батьків, до жінки-матері;
- формувати позитивну мотивацію дитини на здоровий спосіб життя, ціннісне ставлення до себе та інших людей, до праці, природи, мистецтва, суспільства і держави.

Очікувані результати:

- сформованість чіткого уявлення учнів про загальнолюдські та національні цінності;
- соціально адаптована особистість з критичним мисленням, постійним прагненням до самовдосконалення, самореалізації;
- утвердження почуття патріотизму, толерантного ставлення до інших культур і традицій;
- удосконалення пізнавальних та комунікативних здібностей;
- реалізація творчих здібностей учнів;
- засвоєння етичних знань та норм культури поведінки;
- вироблення навичок здорового способу життя.
- формування активної життєвої позиції.

I. Дорога до себе.

5 клас

- Анкетування «Я і мої захоплення»

Орієнтовний зміст: вивчення індивідуальних і психологічних особливостей кожної дитини.

- Бесіда з елементами тренінгу «Ми і наші звички»

Орієнтовний зміст: корисні та шкідливі звички; як подолати погані звички; практичні вправи.

- Рольова гра «Друг – це означає другий я»

Орієнтовний зміст: практичні вправи на вироблення умінь взаємодії, взаємодопомоги.

- Година спілкування «Хочу, щоб до мене ставилися так як я до вас»

Орієнтовний зміст: правила спілкування; усмішка у викликає усмішку у відповідь; людині подобається чути своє ім'я, а не прізвисько; практичні вправи.

- Самопрезентація «А ось і я»

Орієнтовний зміст: представлення у творчій формі кожного учня.

- Діалог «Давайте познайомимось»

Орієнтовний зміст: вправа «Мікрофон»: «Я і ті, хто навколо мене», обмін думками «Перш ніж говорити про когось, подивись на себе», вправа «Вчимося слухати».

- Година спілкування «Промені духовності»

Орієнтовний зміст: що таке духовність?, Витоки нашої духовності.

- Тестування «Ти справжній друг?»

Орієнтовний зміст: визначення якостей особистості, які найбільше цінуються в дружбі, інтерпретація тесту.

- Вернісаж «Мій світ»

Орієнтовний зміст: створення візитки «Знайомтесь – це я», вправа «Квітка – семицвітка» – 7 найважливіших для мене речей.

6 клас

- Моніторинг рівня індивідуального розвитку учнів

Орієнтовний зміст: вивчення змін, які відбулися в розвитку кожної особистості, корекція і проектування.

- Рольова гра «Треба – хочу – можу»

Орієнтовний зміст: з'ясування взаємозв'язку «треба – хочу – можу», складання списку «Треба», «Хочу», поєднання їх між собою з метою розуміння «Можу».

- Бесіда з елементами тренінгу «Взаємодія»

Орієнтовний зміст: види взаємопідтримки, піклування, взаємодопомоги, винахідливості у вирішенні проблемних ситуацій.

- Колективне ігрове спілкування «Чарівний стілець»

Орієнтовний зміст: висвітлення всіх позитивних якостей дитини.

- Гра «Повір у себе»

Орієнтовний зміст: вправи «Побудуй дім», «Посади дерево», «Кроки до Олімпу».

- Година спілкування «Правила співжиття в людському суспільстві»

Орієнтовний зміст: «Що таке мораль, закон?», «Чи можна жити у суспільстві, не дотримуючись його законів?».

- Конкурс творів «Мій ідеал»

Орієнтовний зміст: твори дітей про людей, яких вони вважають своїми ідеалами, створення книги.

- Презентація «Світ моїх захоплень»

Орієнтовний зміст: представлення у творчій формі захоплень кожного учня, виставка власних виробів, фотовернісаж.

- Година спілкування з елементами тренінгу «Різні сторони спілкування»

Орієнтовний зміст: поняття «Стиль спілкування», «Ситуація спілкування»; вправа «Що написано на моєму обличчі», «Визнач свій стиль спілкування у конкретній ситуації».

7 клас

- Тестування «Риси характеру»

Орієнтовний зміст: визначення негативних і позитивних рис в характері учнів, поради щодо корекції, самовдосконалення і самовиховання.

- Бесіда з елементами тренінгу «У світі емоцій»

Орієнтовний зміст: аналіз поведінки людини у різних ситуаціях, рольові ігри, знаходження виходу із проблемних ситуацій, вироблення уміння керувати своїми емоціями.

- Ділова гра «Сварка – не доказ»

Орієнтовний зміст: вироблення умінь не доводити непорозуміння до сварки.

- Коло успіху «Що я можу зробити для інших?»

Орієнтовний зміст: ситуації «Моє місце в класному колективі», «Чим я відмінний від інших?», «Що я вмію робити краще за всіх?».

- Навчальний тренінгу «Вчимося говорити – Ні»

Орієнтовний зміст: Чи завжди потрібно погоджуватися з друзями?; Як довести свою думку у спірній ситуації?; вправа «Почуй мене»

- Година спілкування «Уміння бути самим собою»

Орієнтовний зміст: риси особистості, особиста думка: чи завжди вона правильна, унікальність та неповторність людини.

- Психологічний практикум «З вірою у себе»

Орієнтовний зміст: практичні вправи на вироблення у дитини віри у власні сили.

- Конкурс «Мій характер у малюнках»

Орієнтовний зміст: створення малюнків-асоціацій, відгадати чий це малюнок.

- Презентація «Я – особистість»

Орієнтовний зміст: творче представлення кожного учня, аналіз особистих досягнень та розвитку за 7 років у навчальному закладі.

8 клас

- Тестування «Який я?»

Орієнтовний зміст: визначення негативних і позитивних рис в характері учнів, поради щодо корекції, самовдосконалення і самовиховання.

- Рольова гра «Сам собі вихователь»

Орієнтовний зміст: поняття «самовиховання», складання програми самовиховання, обмін думками про напрямки самовиховання, вирішення проблемних ситуацій.

- Навчальний тренінгу «Різні сторони мого Я»

Орієнтовний зміст: вправи «Я такий», «Ціль життя», «Моє життя», «Мої сокровенні мрії», створення само презентації.

- Година спілкування «Я серед людей»

Орієнтовний зміст: людина та її життя на самоті, матеріальні та духовні багатства в житті людини, правила співіснування серед людей, приклади з життя.

- Диспут «Чи може кожен подолати невдачу»

Орієнтовний зміст: «Як досягти успіху в житті?», «Якими якостями повинна володіти успішна людина?», «Як діяти в ситуації невдачі?», «Звернення до друзів чи близьких по допомогу – це прояв слабкості чи сили?»

- Година спілкування з елементами тренінгу «Серце сповнене любові»

Орієнтовний зміст: любов та кохання, перше захоплення і глибоке почуття, готовність людини до любові; вправи «Асоціації», «Формула любові».

-Рольова гра «Я приймаю рішення – я за нього відповідаю»

Орієнтовний зміст: вправи «Капітан і команда», «Послухайте мене», «Доведи свою правоту».

-Бесіда з елементами тренінгу «Хто сильніший – я чи оточення?»

Орієнтовний зміст: інформаційна сторінка «Що таке характер»; поняття «сильний характер», «слабкий характер»; вправи «Паровозик чи вагончик», «Я вмю тримати слово».

- Презентація «Мій коник»

Орієнтовний зміст: презентація особистих захоплень вихованців.

9 клас

- Бесіда з елементами гри «Я і мій імідж»

Орієнтовний зміст: поняття про зовнішній і внутрішній світ людини, вправи «Я очима моїх однокласників», «Асоціації», вирішення життєвих ситуацій.

- Година спілкування «Я і моє майбутнє»

Орієнтовний зміст: проектування майбутнього, графічне зображення минулого, теперішнього і майбутнього.

- Психологічний практикум «Самооцінка та її роль у житті»

Орієнтовний зміст: визначення самооцінки кожного учня, вправи на корекцію рівня самооцінки.

- Тренінг «Біля штурвалу життя»

Орієнтовний зміст: вправи «Моє життя», «Доля – реальність чи вигадка», «Дію – значить живу», «Керуй своїм життям сам».

- Година спілкування «Відкрий себе людям»

Орієнтовний зміст: людина не живе без спілкування, стилі спілкування, ти отримуєш у відповідь те ставлення, яке виявив сам, хороше притягує хороше і навпаки.

- Колаж «Мої ідеали»

Орієнтовний зміст: представлення своїх ідеалів, аргументація вибору, обговорення проектів.

- Ситуативне моделювання «Проект мого життя»

Орієнтовний зміст: створення і представлення проекту.

- Анкетування «Я – особистість»

Орієнтовний зміст: визначення рівня сформованості індивідуальності дитини, визначення результативності програми виховання особистості дитини.

II. Дорога до сім'ї

5 клас

- Конкурс творів «Моя сім'я»

Орієнтовний зміст: читання й обговорення зразків кращих творів, визначення переможців.

- Година спілкування «Сімейний альбом»

Орієнтовний зміст: сімейний альбом – наша реліквія, традиційні свята у моїй родині, конкурс «Народна мудрість», «Наказ дітям» В. Сухомлинського.

- Конкурс читців поезій про маму «Люба моя ненько»

Орієнтовний зміст: вірші українських поетів про маму, поезії сучасних авторів, власна творчість.

- Творча майстерня «Захоплення моєї родини»

Орієнтовний зміст: захоплення нашої родини, презентація виробів або творчих робіт, що стосуються захоплення членів родин учнів.

- Родинне свято «Бабусина скриня»

Орієнтовний зміст: поезії, присвячені бабусям, бабусині університети, пісні для бабусь, літературна композиція, подарунки для бабусь, виготовлені учнями.

6 клас

- Конкурс творчих робіт «Сторінки мого роду»

Орієнтовний зміст: дослідження-пошук «Історія моєї родини», конкурс дерев родоводу «Мій родовід», презентація сімейних реліквій «Скарби бабусиної скрині».

- Творчий проєкт «Умій поважати працю батьків»

Орієнтовний зміст: дослідити трудові традиції своєї сім'ї, оформлення сімейного альбому «Працьовита родина».

- Година спілкування «У птаха є гніздо, у людини – рід»

Орієнтовний зміст: поняття «рід», «родина», бесіда за порадами В. Сухомлинського, казка В. Сухомлинського «Сім дочок», прислів'я про родину, прослуховування записів українських народних пісень про родину.

- Святковий вечір «Для Вас, дорогі наші мами»

Орієнтовний зміст: мама – найдорожче слово, вірші та пісні про маму, частівки, уривки з учнівських творів про маму, подарунки для мам.

- Фотоколаж «Улюблене місце відпочинку нашої сім'ї»

Орієнтовний зміст: виставка фоторобіт учнів та членів їхніх родин, присвячена темі відпочинку.

7 клас

- Презентація «Традиції моєї сім'ї»

Орієнтовний зміст: родина в житті кожної людини, особливості традицій української родини, традиції моєї родини.

- Година спілкування «Родина – від батька до сина»

Орієнтовний зміст: прийом «Асоціативний куш» (родина), родинні обов'язки, сімейні свята та традиції, сімейні реліквії, перегляд відеоролика «Родина».

- Усний журнал «Мати – Берегиня роду»

Орієнтовний зміст: 1 сторінка «Культ матері в українській традиції»; 2 сторінка «Основні риси характеру жінки-матері»; 3 сторінка «Краса материнської любові»; 4 сторінка «Образ матері у творах українських письменників».

- Родинне свято «Моя бабусю, старша моя мамо».

Орієнтовний зміст: поезії про бабусю, листи до бабусь, улюблені пісні нашої родини, подарунки, зроблені своїми руками.

- Година спілкування «Я. Родина. Україна».

Орієнтовний зміст: моя родина, моє місто, мій народ, молитва за матір, батьківська хата, грудочка рідної землі, наша сила – у єдності з народом.

8 клас

- Година спілкування «Шануй батька свого і матір свою»

Орієнтовний зміст: мамина мудрість, батькова порада, легенда «Сини», соціальна реклама «Зателефонуй батькам», спогади Павла Поповича про батька, вправа «Історія для душі», хвилинка мудрих думок.

- Дослідження – пошук «Народні традиції в нашій родині»

Орієнтовний зміст: українські звичаї, релігійні свята, народна обрядовість, традиції моєї родини.

- Анкетування «Цінності моєї родини»

- Конкурс творчих робіт «Яскраві події мого життя»

Орієнтовний зміст: читання та обговорення учнівських творів про події, що запам'яталися, про цікаві подорожі, яскраві моменти життя.

- Родинне свято «Нашому роду нема переводу»

Орієнтовний зміст: скринька родоводу (презентації учнів), родинні традиції та реліквії (розповіді батьків), українські народні пісні, вірші про рід, родину, сім'ю.

9 клас

- Написання творів-роздумів «Батьківщина починається з любові до батьків, до своєї родини».

Орієнтовний зміст: «Україна – земля моїх батьків», «У долі країни – доля моєї родини», «Вибрати не можна тільки Батьківщину…»

- Година спілкування «Бережи здоров'я батьків»

Орієнтовний зміст: міні-лекція «Здоров'я – головний життєвий скарб», учнівські твори «Здорова родина – здорова нація», активний відпочинок всією родиною, обговорення проблемних ситуацій.

- Творчий проект «Я руки мамині цілую»

Орієнтовний зміст: презентації учнями власних поезій, нарисів про своїх мам, образ матері у творчості відомих письменників.

- Зустріч з батьками «Професії моєї родини»

Орієнтовний зміст: презентація батьками своїх професій, які найчастіше передаються від батьків до дітей, творчі роботи учнів «Професія, про яку я мрію».

- Вечір відпочинку «Улюблені пісні нашої родини».

Орієнтовний зміст: музика в житті кожної людини, мамина колискова, українська пісня в нашій родині, сімейний дует, заспіваймо разом.

III. Дорога до здоров'я

5 клас

- Година спілкування «Мій режим дня»

Орієнтовний зміст: поняття «режим дня», важливість режиму для здоров'я людини, як дотримуватися режиму дня.

- Година спілкування «Що ми їмо? Раціональне харчування школяра»

Орієнтовний зміст: правила, якими треба керуватися при харчуванні, неправильне харчування, денний раціон сучасного школяра.

- Зустріч із представниками ДАІ «Абетка безпеки»

Орієнтовний зміст: правила дорожнього руху, безпечна дорога до школи, сумна статистика, основні причини ДТП.

- Конкурс «Природа – джерело здоров'я»

Орієнтовний зміст: поділ на команди, складання за допомогою пазлів емблем команд, конкурс «Екологічний калейдоскоп», гра з уболівальниками «Відгадай правило», конкурс «У світі лікарських рослин», конкурс капітанів «Чорний ящик».

- Спортивні змагання «Тато, мама, я – спортивна сім'я»

Орієнтовний зміст: поділ на команди, естафети для всієї родини, спортивна вікторина, нагородження переможців.

6 клас

- Година спілкування «Ми за здоровий спосіб життя»

Орієнтовний зміст: поняття «здоров'я», народна мудрість про здоров'я, легенда про пихатого мандарина, режим дня, особиста гігієна, заняття спортом, правильне харчування, загартовування, шкідливі звички, створення реклами про здоровий спосіб життя.

- Анкетування «Твій робочий день»

- Година спілкування «Як впорядкувати свій робочий день»

Орієнтовний зміст: робота в групах (складання режиму дня), рольова гра «Мій режим дня», домашнє завдання (сценки-мініатюри).

- Проект «Здорове харчування»

Орієнтовний зміст: звіт творчих груп: 1 група – корисні та шкідливі продукти харчування; 2 група – вітаміни та мікроелементи, важливі для здоров'я людини; 3 група – страви української національної кухні; створення книги корисних страв.

- Година спілкування «Чи вмієш ти відпочивати?»

Орієнтовний зміст: що таке відпочинок, активний і пасивний відпочинок, про що потрібно пам'ятати під час подорожі, відпочинок у школі, удома, у дитячих таборах.

7 клас

- Спортивні змагання «У здоровому тілі – здоровий дух»

Орієнтовний зміст: поділ учнів на команди, девіз команди, спортивна естафета, інтелектуальний конкурс для вболівальників.

- Година спілкування «Усьому міру знай – працею та відпочивай»

Орієнтовний зміст: анкетування «Чи вмієш ти відпочивати?», праця та відпочинок – одні із складових здорового способу життя, навчання – головна праця учня, активний відпочинок, твій режим дня.

- Виставка-конкурс плакатів «Умій сказати: «Ні!»

Орієнтовний зміст: роботи учнів «Скажемо палінню Ні», «Ні шкідливим звичкам».

- Бесіда біля вогнища (похід) «У гармонії з природою»

Орієнтовний зміст: підготовка до походу, створення творчої групи, правила поведінки під час походу, спортивні та інтелектуальні конкурси.

- Інтелектуальна вікторина «Здоровому все здорово»

Орієнтовний зміст: 1 конкурс «Скринька здоров'я»; 2 конкурс «У здоровому тілі – здоровий дух»; 3 конкурс «Здоров'я і спорт поруч ідуть»; 3 конкурс «Дерево здоров'я»; 4 конкурс «Колаж здоров'я».

8 клас

- Година спілкування «Чи потрібно стримувати власні емоції?»

Орієнтовний зміст: поняття «емоції» та їх класифікація, вплив емоцій на здоров'я людини, умій володіти своїми емоціями, етика спілкування; вправа «Вираження емоцій», уміння володіти собою.

- Лекція шкільної медсестри «Люди часто хворіють, бо берегтися не вміють»

Орієнтовний зміст: хвороби осінньо-зимового періоду, профілактика простудних захворювань, твій режим дня, раціональне харчування, здоровий сон.

- Година спілкування «Народні традиції здорового способу життя»

Орієнтовний зміст: традиційні свята українців, звичаї та обряди, народні ігри та забави, інсценізація одного з обрядів, лікарські рослини, здорова їжа, рецепти наших бабусь.

- Фотоконкурс «Людина – дитя природи»

Орієнтовний зміст: виставка фоторобіт учнів.

- Тренінг «Здоров'я – це щастя»

Орієнтовний зміст: інформаційне повідомлення «Що таке здоров'я?», вправа «Модель здоров'я», гра-розминка «Емоція по колу», вправа «10 заповідей здоров'я», вправа «Кроки до здоров'я».

9 клас

- Година спілкування «Шкідливі звички – шлях у безодню»

Орієнтовний зміст: що таке звички, шкідливі та корисні звички, паління, алкоголь, СНІД, міні-вікторина «Чи знаєш ти, що...».

- Година спілкування «Здоров'я дитини - щастя кожної родини»

Орієнтовний зміст: людина – творець свого здоров'я, вікторина «Чи знаєш ти свій організм?», учнівські жарти, основні умови здорового способу життя, вислови про здоров'я, тест «Чи ведеш ти здоровий спосіб життя?»

- Екскурсія в осінній ліс «Природа – джерело здоров'я людини»

Орієнтовний зміст: дивовижний світ флори, рослини – легені планети, лікарські рослини нашого краю, природа і здоров'я людини.

- Тренінг «Харчування і здоров'я»

Орієнтовний зміст: вправа «Незакінчене речення» (Ми їмо, щоб...), стереотипи харчування, тест «Правила раціонального харчування», вправа-криголам «Я вмію смачно приготувати...», робота в групах «Раціональне харчування», підведення підсумків.

- Усний журнал «Здоров'я людини – здоров'я нації»

Орієнтовний зміст: 1 сторінка «Здоров'я – головний життєвий скарб»; 2 сторінка «Сумна статистика»; 3 сторінка «Здоровий спосіб життя»; 4 сторінка «Здорова людина – здорова країна».

IV. Дорога до знань і творчості.

5 клас

- Година спілкування «Учись учитися»

Орієнтовний зміст: Навчання – це обов'язок і цікава справа, інструменти навчання: шкільний урок, книга, досвід старших, інтернет, для чого ми навчаємось, учень – це активна чи пасивна особа у процесі навчання.

- Гра «Чи уважний ти читач?»

Орієнтовний зміст: вправи на вироблення уваги при читанні «Назви всіх героїв прочитаного уривка», «Опиши одяг головного героя» і т.д.

- Вікторина «На казковому полі»

Орієнтовний зміст: конкурс на кращого знавця літературних казок

- Година спілкування «Як я проводжу свій вільний час»

Орієнтовний зміст: режим дня, вільний час, раціональне використання часу.

- Гра-драматизація «Казка «Півник та двоє мишенят»

Орієнтовний зміст: інсценування казки для учнів першого класу

- Інтелектуальна гра «Лицарський турнір»

Орієнтовний зміст: змагання між хлопчиками, визначення володарів титулів «Найспритніший», «Найрозумніший», «Джентльмен», «Господар», «Найкмітливіший».

- Ситуаційно-рольова гра «Умієш сам – навчи іншого»

Орієнтовний зміст: протягом певного періоду кожен учень класу має можливість навчити однокласників того, що він уміє робити.

6 клас

- Тестування «Ставлення учнів до навчання»

Орієнтовний зміст: проведення тестування, обробка інформації, корекція роботи з учнями по виробленню у них інтересу до навчання.

- Гра-експрес «Місто веселих майстрів»

Орієнтовний зміст: клас ділиться на групи-майстерні за інтересами «Пізнайки», «Рукодільниці», «Автомобілісти», «Спортсмени», «Митці»; кожна група готує презентацію своєї майстерні та конкурси для сусідів.

- Діалог «Я і наука»

Орієнтовний зміст: питання для обговорення: «Що таке наука?», «Навчання і наука. Як вони співіснують?», «Наука - це цікаво !?»

- Психологічний практикум «Хто ти: лідер чи спостерігач?»

Орієнтовний зміст: лідерство – стиль життя, типи лідерів, вести за собою – це..., вправи «Аварія на кораблі», «Хто попереду?».

- Вікторина «Марафон ерудитів»

Орієнтовний зміст: тематика – історія, математика, українська мова, географія.

- Конкурс «Закони класу творимо самі»

Орієнтовний зміст: творення законів життя класу в групах, захист, затвердження колективом, обрання органу контролю за дотриманням законів.

- Конкурсна програма «Принцеси на горошині»

Орієнтовний зміст: візитка-представлення, жіночий розум – підтримка для чоловіка, створення квіткових композицій, грація і чарівність, мій коник.

7 клас

- Заочна подорож «По континентах»

Орієнтовний зміст: цікава інформація про різні куточки нашої планети у вигляді рекламних буклетів туристичних агенцій.

- Бібліотечний урок «Книга вчить як на світі жити»

Орієнтовний зміст: значення книги в житті людини, книга – джерело мудрості, вміння працювати з книгою, чи потрібна книга у наш електронний вік?

- Естафета «Сім лицарських доблестей»

Орієнтовний зміст: лицарські доблесті Середньовіччя; історичні джерела про лицарство; конкурси на виявлення лицарських якостей у хлопців.

- Інсценування «Мої права»

Орієнтовний зміст: інсценування для молодших школярів інформації про права дитини.

- Колективно-творча справа «Знаємо самі, розкажемо іншим»

Орієнтовний зміст: підготовка пізнавальної інформації та повідомлення її у творчій формі іншим учням школи.

- Вікторина «Погоня у лабіринті»

Орієнтовний зміст: інтелектуальні змагання серед учнів класу.

- Зустріч «Людей нецікавих у світі не буває»

Орієнтовний зміст: зустріч з жителями села, їх розповіді про життєвий шлях, цікаві моменти життя.

- Година спілкування з елементами гри «Кого ми називаємо розумною людиною і як нею стати»

Орієнтовний зміст: аналіз понять «розум», «розумний», «здібний»; складання програми розвитку та самовиховання дітей; інтелектуальна гра.

8 клас

- Година спілкування «Мистецтво навчання»

Орієнтовний зміст: самостійність, використання досягнень науки і технологій для навчання, готові домашні завдання та Інтернет – користь чи шкода.

- Година спілкування з елементами тренінгу «Часу не марнуй»

Орієнтовний зміст: інформаційна сторінка «Режим дня – запорука успіху та економія сили», складання режиму дня у період навчання та канікул.

- Турнір «На літературному ринзі»

Орієнтовний зміст: інтелектуальні змагання між учнями класу, етапи підготовки – формування робочих груп, підбір матеріалу, оцінка роботи.

- Година спілкування «Дім без книги – день без сонця»

Орієнтовний зміст: «Книга – джерело знань та скарбниця людської мудрості», «Чи можуть електронні носії інформації замінити книгу», «Традиції сімейних читань – спосіб єднання родини».

- Заочна подорож «Новорічні традиції різних країн»

Орієнтовний зміст: ознайомлення з традиціями різних народів, навчання працювати з різними джерелами інформації.

- Вікторина «Нитка Аріадни»

Орієнтовний зміст: інтелектуальні змагання між учнями класу, напрямки «Знавець історії», «Найкращий математик», «Без хімії життя важке», «З географією дружимо».

- Уявна подорож «5 хвилин з мистецтвом»

Орієнтовний зміст: відомі українські художники, заочна подорож мистецькими галереями.

- Колективні роздуми «Як знання полегшують життя»

Орієнтовний зміст: «Для чого людині знання?», «Перспективи людини освіченої та невігласа».

9 клас

- Година спілкування «Успішне навчання і закінчення 9 класу – перший крок до самостійності»

Орієнтовний зміст: отримання першого документу про освіту, вибір подальшого шляху – перше самостійне рішення.

- Бесіда «Часу не гай – до роботи ставай»

Орієнтовний зміст: інформаційна сторінка «Ритм життя підлітка», як правильно спланувати свій день, визначення пріоритетів.

- Інтелектуальний турнір «Ключі до форту Історія»

Орієнтовний зміст: інтелектуальні змагання між учнями класу за історичною тематикою.

- Уявна подорож «5 хвилин з музикою»

Орієнтовний зміст: класична та сучасна музика – протистояння чи взаємодія, напрямки сучасної музики, презентація власних музичних вподобань.

- Проект «Кроки до культури і толерантності»

Орієнтовний зміст: культура і толерантність в сучасному світі, створення буклету.

- Театралізована гра «Мир і щастя не дива – тільки знай свої права»

Орієнтовний зміст: розповідь малятам про права дитини у ігровій формі.

- Конкурс «Майбутній Президент»

Орієнтовний зміст: Президент України – лідер держави, історія інституту президентства в нашій країні, авторитет президента – конкретні вчинки.

- Година спілкування «Комп'ютер – корисний інструмент чи технічний наркотик»

Орієнтовний зміст: напрямки – вміння володіти комп'ютером ознака сучасної людини; використання комп'ютера для навчання; загроза комп'ютерної залежності.

- Презентація «Мої успіхи у школі – крок до успіху в житті»

Орієнтовний зміст: презентація особистих досягнень учнів у творчій формі.

V. Дорога до колективу

5 клас

- Соціометрія

Орієнтовний зміст: визначення міжособистісних стосунків у класному колективі.

- Анкета думок «Правила шкільного життя»

Орієнтовний зміст: правила існування людини в шкільному колективі, поняття прав та обов'язків, вирішення життєвих ситуацій

- Година спілкування «Дружний колектив – який він є»

Орієнтовний зміст: прислів'я та приказки про дружбу, поняття «група», «клас», «колектив», ознаки розвитку колективу.

- Робота у групах «Я у ситуації взаємодії»

Орієнтовний зміст: взаємодія (співпраця) з однокласниками, вміння йти на компроміс.

- Колективно-творча справа «Щоб у класі хотілося жити, треба красу навколо створити»

Орієнтовний зміст: створення естетики класної кімнати, оформлення стендів, висадження квітів.

- Колективне творче панно «Зустрічають по одягу...»

Орієнтовний зміст: створення візитної картки класу – емблема, девіз

- Мозковий штурм «Я у житті моєї школи»

Орієнтовний зміст: «Що значить для мене школа?», «Школа – це лише місце, де отримують знання, чи навчаються жити з людьми?», «Що я можу зробити для школи?».

- Колективне творче панно «Які ми?»

Орієнтовний зміст: створення у групах портрету класу в асоціації.

- Екскурсія до музею побуту і архітектури у с. Пирогово

Орієнтовний зміст: ознайомлення з побутом та архітектурою різних куточків України.

6 клас

- Анкетування «Наш клас це...»

Орієнтовний зміст: ознайомлення з думками учнів про розвиток класного колективу, наявність лідерів, проблеми, перспективи.

- Мозковий штурм «Яким має бути сучасний школяр»

Орієнтовний зміст: «Що ви вкладаєте в поняття сучасний?», «Чи сучасно мати добрі знання, добросовісно вчитися?», «Які атрибути сучасного школяра?».

- Рольова гра «Стилі спілкування»

Орієнтовний зміст: вправи на вироблення навичок спілкування в різних ситуаціях, практичні вправи «Мова. Міміка. Жести».

- Година спілкування «Дисципліна і відповідальність»

Орієнтовний зміст: дисципліна у колективі, відповідальність за вчинки.

- Соціометрія

Орієнтовний зміст: визначення міжособистісних стосунків у класному колективі.

- Відверта розмова «Хто ми? Колектив чи просто група?»

Орієнтовний зміст: поняття «група, «колектив»; різниця між колективом і групою.

- Бесіда з елементами тренінгу «Що таке справжня дружба?»

Орієнтовний зміст: оповідання про дружбу та друзів, вправа «Мікрофон»: продовж речення «Справжній друг - це...», «Для мене дружба – це...»; аналіз життєвих ситуацій

- Колективно-творча справа «Виготовлення подарунків – сюрпризів до Новорічних свят»

Орієнтовний зміст: виготовлення подарунків для однокласників, вчителів, батьків.

- Екскурсія до Музею води м. Київ

Орієнтовний зміст: ознайомлення цікавими фактами про воду, її значенням в житті людини.

7 клас

- Соціометрія

Орієнтовний зміст: визначення міжособистісних стосунків у класному колективі.

- Година спілкування «Я і колектив. Хто на кого впливає?»

Орієнтовний зміст: «Чи не стають у колективі всі однаковими?», «Як цікаві особистості визначають обличчя колективу?», «Як зберігати свою неповторність у різних ситуаціях?»

- Година спілкування «Лиш у дружбі пізнаєш себе»

Орієнтовний зміст: справжній друг; безкорислива дружба; відвертість – провідник дружби.

- Диспут «Як вирішити конфлікт у класі»

Орієнтовний зміст: питання: «Що таке колектив?», «Чи мають право члени колективу на свої власні думки?», «Чи вміємо слухати і чути один одного?»; техніки уникання конфліктів.

- Моделювання «Спілкування без конфліктів»

Орієнтовний зміст: вирішення життєвих ситуацій, практичні вправи, складання правил попередження конфліктів.

- Година спілкування «Інтереси колективу та особистості»

Орієнтовний зміст: «Чи легко пожертвувати своїм заради колективного?», «Сильна особистість – це той, хто підкорює собі інших, чи той, хто чує і розуміє інших?», «Чи може бути колектив співдружністю сильних особистостей?»

- Презентація «Один день із життя класу»

Орієнтовний зміст: представлення цікавих подій із класного життя у хронології одного дня

- Колективні роздуми «Чи добре нам разом?»

Орієнтовний зміст: сюжетні лінії: позитивне і негативне у класі; звідки береться добро і зло; розуміння і толерантність перш за все.

- Художня галерея «Створення книги дружби»

Орієнтовний зміст: побажання однокласникам, створення малюнків «Мої однокласники», подарунок однокласникам.

- Екскурсія до музею Чорнобиля м. Київ

Орієнтовний зміст: поглиблення знань дітей про Чорнобильську трагедію.

8 клас

- Колективні роздуми «Що значить бути дорослим? Чи подорослішали ми»

Орієнтовний зміст: «Дорослість і відповідальність?», «Дорослість це просто вік чи зміна ставлення до свого життя?», «Мої однокласники – випадкові подорожні чи близькі люди?»

- Година спілкування «Конфлікти»

Орієнтовний зміст: виникнення конфліктів, уникнення конфліктних ситуацій, форми прояву конфлікту, конфлікти відкриті і приховані; приклади з життя класу, розв'язання життєвих ситуацій, складання правил попередження конфліктів.

- Анкетування «Моя роль в житті класу»

Орієнтовний зміст: визначення місця дитини у класному колективі, чим я можу бути корисним моїм однокласникам, чого очікують від мене.

- Презентація «Всі разом – це чудовий колектив, окремо кожен - індивідуальність»

Орієнтовний зміст: створення колективного портрету класу через презентацію особистих досягнень

- Тренінг «Погляньте – це я»

Орієнтовний зміст: вправи «Асоціації», «Сходишки», «Підтримка».

- Година спілкування «Хто людям добра бажає, той і собі має»

Орієнтовний зміст: інформаційна сторінка «Добро і зло – два вічних супутники», які вчинки ми пам'ятаємо довше і цінуємо більше.

- Моделювання ситуації «Я і мій товариш»

Орієнтовний зміст: вправи «Команда і капітан», «На безлюдному острові», «Вершина», «10 важливих речей».

- Презентація «Ви нам довірили – ми вас не підвели»

Орієнтовний зміст: творчий звіт органів учнівського самоврядування.

- Екскурсія до музею Т.Г. Шевченка у м. Каневі

Орієнтовний зміст: ознайомлення з експозицією музею та місцем поховання Великого Кобзаря.

9 клас

- Година спілкування «Я для колективу чи колектив для мене»

Орієнтовний зміст: Хто ми колектив чи просто група людей?, Чи добре мені в нашому колективі?, Що я зробив для людей, які поруч зі мною?

- Проект «Наш клас через 10 років»

Орієнтовний зміст: сюжетні лінії – мрії та реальність; кожен нас через 10 років; зустріч випускників.

- Тренінг «Тих, хто програє - немає»

Орієнтовний зміст: вправи «Успіхи і невдачі», «Як не програти», «Програш – це досвід», підсумки

- Відверта розмова «Класний колектив у моєму житті»

Орієнтовний зміст: обмін відвертими думками про однокласників та життя класу.

- Екскурсія до м. Львова

Орієнтовний зміст: ознайомлення з історико-культурними пам'ятками міста.

- Година спілкування «Що означає бути однокласниками»

Орієнтовний зміст: питання – Хто такий однокласник для мене?, Яким я бачу ідеального однокласника?, Чи відповідаю я своєму ідеалу однокласника?, що я ціную у моїх однокласниках?

- Презентація «Як добре, що ми всі разом зібралися»

Орієнтовний зміст: представлення у творчій формі кожного члена класного колективу, класних справ, досягнень.

- Фотоколаж «Нам 9 років»

Орієнтовний зміст: створення і презентація фото літопису класу

VI. Дорога до любові своєї Батьківщини

5 клас

- Діалог-обговорення «Генеалогічне дерево моєї родини».

Орієнтовний зміст: сутність поняття генеалогічного дерева та його значення на прикладі генеалогічних дерев знатних дворянських родів Європи; поетапне творення індивідуальних моделей генеалогічного дерева.

- Презентація «Традиції моєї родини».

Орієнтовний зміст: родина в житті кожної людини; з родини починається Батьківщина; традиції української родини.

- Бесіда з елементами гри «Дружна і щаслива українська родина».

Орієнтовний зміст: історичні традиції української родини часів Київської Русі, козацтва та сучасності; європейські цінності родинного виховання; усталені традиції у власних родинах учнів.

- Козацькі змагання «Ми всі – нащадки славних козаків» (до Дня українського козацтва)

Орієнтовний зміст: веселі козачата; знавці козацьких традицій; конкурс отаманів.

- Вікторина «Моя земля – земля моїх батьків»

Орієнтовний зміст: поділ на команди; обрання журі; підготовка питань про історію, культуру та традиції України та рідного краю.

- Бесіда «Свято зі сльозами на очах» (до Дня Перемоги)

Орієнтовний зміст: символічне значення вічного вогню; трагічні та героїчні події Другої Світової війни та сьогодення.

- Година спілкування «Дзвони Чорнобиля»

Орієнтовний зміст: правда про Чорнобильську катастрофу, трагедія покинутих земель, хворі діти.

6 клас

- Бесіда-розповідь «Ми – громадяни України».

Орієнтовний зміст: сутність поняття «громадянин», права та обов'язки громадянина України.

- Вікторина «Пишаємося подвигами предків, вивчаємо і любимо історію країни».

Орієнтовний зміст: славетні події княжих часів, шляхами козацьких перемог, доба героїчних походів козаків, герої Великої Перемоги.

- Веселі естафети «Козацькі розваги» » (До Дня українського козацтва)
- Орієнтовний зміст:* спортивні змагання, козацькі пісні та танці, козацькі звичаї.

- Година спілкування «Історія Української державної символіки»

Орієнтовний зміст: державна символіка України: Державний Гімн України, Державний Прапор, Державний Герб.

- Презентація «Видатні люди мого краю».

Орієнтовний зміст: розповідь про видатних людей Київщини.

- Година спілкування «Український солдат – солдат миротворець» (до Дня Збройних сил України)

Орієнтовний зміст: із історії української армії.

- Презентація «Сто чудес України».

Орієнтовний зміст: архітектурні пам'ятки України, паркові ансамблі, видатні пам'ятні скульптури, природні дива України.

- Година спілкування «Захист Вітчизни – обов'язок кожного чоловіка» (До Дня захисника Вітчизни)

Орієнтовний зміст: честь і гідність українського захисника, «Ми – майбутні захисники Батьківщини»

- Зустріч з ліквідаторами аварії на ЧАЕС

Орієнтовний зміст: пам'ятаймо їх імена, свічка пам'яті, радіоактивне забруднення: як уникнути захворювань, збережемо довкілля.

- Зустріч з воїнами АТО та ветеранами Другої Світової війни.

Орієнтовний зміст: виготовлення учнями святкових листівок для привітання воїнів та ветеранів, розповідь ветеранів про події Другої Світової війни, привітання ветеранів зі святом Перемоги.

7 клас

- Вікторина «Я – громадянин і патріот держави»

Орієнтовний зміст: сутність поняття «патріот», «патріотизм», «громадянин», «громадянство»; права та обов'язки громадянина України.

- Година спілкування «Є така професія – Вітчизну захищати»

Орієнтовний зміст: захисник Вітчизни – запорука спокою держави, мій батько – захисник Вітчизни.

- Година спілкування «Крилаті вислови відомих полководців»

Орієнтовний зміст: афоризми та вислови О. Македонського, Ю. Цезаря, Б. Хмельницького, О. Суворова, М. Кутузова, М. Ватутіна, тлумачення їх змісту.

- Спортивно-розважальна гра «Нумо, хлопці!» (до Дня Збройних сил

України)*Орієнтовний зміст:* сила та витривалість, спритність та кмітливість, честь та гідність, мужність та сміливість українського солдата.

- Бесіди з використанням ілюстративного матеріалу та мультимедійним

супроводом: «Історія зброї: від старовини до сучасності» *Орієнтовний зміст:* перша зброя людини, зброя стародавнього світу, зброя середньовічної України, самобутність козацької військової зброї, військова техніка ХХ та ХХІ ст.

- Вечір-реквієм «Веселка над Чорнобилем».

Орієнтовний зміст: вшанування пам'яті загиблих ліквідаторів аварії на ЧАЕС (читання поезій, перегляд уривків із документальних фільмів, запалення ритуальних свічок).

- Зустріч з воїнами АТО та ветеранами «Ніхто не забутий, ніщо не забуте»

Орієнтовний зміст: у війни не жіноче обличчя; останні свідки трагічних подій; діти війни.

8 клас

- прес-конференція «Мої права, мої обов'язки».

Орієнтовний зміст: права та обов'язки учня; навчання – головний обов'язок школяра; права українських дітей на освіту.

- гра-вікторина «Державні та народні символи України».

Орієнтовний зміст: державні символи України, народні символи та обереги.

- Захід «Українське козацтво – гордість нації»

Орієнтовний зміст: витоки українського козацтва, найкращі традиції українського козацтва у сучасному житті юнаків.

- Усний журнал ««Українці за кордоном. Що таке діаспора?»».

Орієнтовний зміст: сутність поняття «діаспора», видатні українці за кордоном: П. Орлик, В. Винниченко, П. Григоренко, М. Руденко, досягнення видатних українців за кордоном, українці з діаспори – меценати.

- свято української пісні, конкурс на знання рядків українських пісень «А найбільш я люблю Україну».

Орієнтовний зміст: з історії української пісні, українські поети, українські композитори, славетні імена: М. Лисенко, С. Гулак-Артемівський, М. Аркас, М. Вербицький.

- година спілкування «Українські збройні сили – надійна опора держави»

Орієнтовний зміст: сучасний український солдат – який він?, українські навчальні військові заклади,

- диспут: постановка проблемних запитань, обговорення у групах «Чи захищені права дитини в нашій державі»

Орієнтовний зміст: основні положення Конвенції ООН про права дитини, Закону України «Про охорону дитинства», права дитини, взаємозв'язок прав і обов'язків, порівняння виконання обов'язків і використання прав.

- Бесіда «Мої обов'язки: тягар чи запорука благополуччя?».

Орієнтовний зміст: мої права, мої обов'язки, чи всі права я використовую, мої обов'язки: тягар чи запорука благополуччя.

- Бесіда «Конституція – основний закон держави».

Орієнтовний зміст: Конституція – основний закон держави, основні розділи та статті Конституції, перша українська Конституція Пилипа Орлика, конституційні традиції України; конституційні традиції розвинутих країн світу.

- збір-реквієм «Чорнобиль – горе і біль»

Орієнтовний зміст: вшанування пам'яті загиблих ліквідаторів аварії на ЧАЕС (читання поезій, перегляд уривків із документальних фільмів, запалення ритуальних свічок).

- зустріч з воїнами АТО та ветеранами Другої Світової війни: привітання ветеранів та воїнів; перегляд кінофільмів на відповідну тематику.

9 клас

- лекція-бесіда «Істина, свобода та відповідальність».

Орієнтовний зміст: сутність понять свобода та відповідальності; відповідальність людини за свої вчинки; свобода та вседозволеність.

- відкрита трибуна: турнір красномовців «Якби я був президентом...».

Орієнтовний зміст: Президент України – лідер держави, авторитет Президента України – конкретні вчинки, чи легко бути Президентом України.

- Година спілкування «Покрова Пресвятої Богородиці – покровителька українських козаків»

Орієнтовний зміст: традиції козаків, пов'язані з Днем Святої Покрови, козацькі обладунки, справжній козак – лицар.

- Година спілкування «Небесна сотня» навіки в пам'яті наших.

Орієнтовний зміст: вшанувати пам'ять загиблих на майдані, виховувати патріотизм до України та показати відповідальність кожного за власну країну.

- турнір ораторів «Який шлях розвитку нашої держави найкращий?».

Орієнтовний зміст: наша сучасність – моє бачення, моя роль у сучасному житті країни, сум і гордість за Україну.

- Круглий стіл «Політичне життя країни».

Орієнтовний зміст: сучасні політичні сили в Україні; роль Верховної Ради України в урегулюванні політичних конфліктів; політичне протистояння гілок влади в Україні.

- військово-спортивні змагання «Міцні збройні сили – спокій у державі»

Орієнтовний зміст: справжній офіцер – сильний, могутній чоловік; толерантність у відносинах – запорука вдалої служби солдат; фізичне здоров'я – основа могутності воїна.

- конференція «Толерантність та політична культура».

Орієнтовний зміст: сумісність понять «політика» і «духовність», культура сучасних політиків і толерантність як основа взаємин.

- диспут «Будувати життя чи пристосовуватися до обставин?».

Орієнтовний зміст: твоє майбутнє: чи впевнений ти у ньому?, духовність чи матеріальні блага, честь і гідність чи підлабузництво та пристосування.

- роздуми вголос, бесіда, аутотренінг «Уся суть нашого життя полягає в тому, що ми зобов'язані. Чи може бути інакше?».

Орієнтовний зміст: права та обов'язки людини; духовні чесноти людини; що краще: брати чи віддавати; мати чи бути?

- диспут: виступи учнів, обговорення «Дисципліна – свобода, чи необхідність?».

Орієнтовний зміст: самовдосконалення людини; дисципліна – ознака вихованості; свобода чи всюдозволеність.

- збір-реквієм «Біль і крик душі під знаком Чорнобиля»
Орієнтовний зміст: вшанування пам'яті загиблих ліквідаторів аварії на ЧАЕС (читання поезій, перегляд уривків із документальних фільмів, запалення ритуальних свічок).

- презентація авторських проектів «Моє бачення сучасного політика».
Орієнтовний зміст: яким я хочу бачити сучасного політика, які чесноти політика мене приваблюють, моє майбутнє, пов'язане з політикою.

- зустріч з воїнами АТО та ветеранами Другої Світової війни: привітання ветеранів «Ваш світлий подвиг незабутній»
Орієнтовний зміст: я пам'ятаю, я пишаюсь...

Література

1. Зростаємо в любові: збірник методичних матеріалів для організації позакласної виховної роботи з учнями школи II-III ступенів / автори-укладачі: Н.В.Яременко, О.І.Боярчук, Л.В.Микитюк, Ю.П.Устич; за ред. Н.В.Яременко. – Біла Церква: КОППОК, 2009. – Частина II. – С. 240-268.
2. Іванов І.П. Виховувати колективістів./ І.П.Іванов–М.: Педагогіка, 1982.
3. Коберник О.П. Організація виховного процесу на засадах проєктивної педагогіки. / О.П.Коберник. // Педагогіка і психологія. – 1994. - №4. – С. 74-81.
4. Красовицький М.Ю. Виховна робота в школі. Досвід і проблеми. / М.Ю.Красовицький. – К.: Освіта, 1992. – 175с.
5. Декларація прав дитини // Довідник класного керівника: Збірник документів. – К.,1996 – С. 9-14
6. Загальна декларація прав людини // Довідник класного керівника: Збірник документів – К.,1996. – С.4-9.
7. Агапова А. Давидова М. та ін. Ефективність військово-патріотичного виховання до призовної молоді. – Кам'янець-Подільський, 1994.
8. Безпалько Т. Патріотичне виховання учнів в системі історичного краєзнавства. // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2002.
9. Андрєєва Т.І., Красовський К.С. Куріння та діти: що може зробити школа//К.,-2003.-с.52
10. Воронцова Т.В., Пономаренко В.С. Основи здоров'я: посібник для вчителя//К.:Алатон, 2006.-с.200
11. Завидівська Н. Сучасні напрямки формування навичок здорового способу життя у студентів ВНЗ //Рідна школа.-2005.- №1.- с.19-20
12. Яремчук Б.Д. Гармонізація здоров'я – ключ до щастя /Б.Д.Яремчук// Позакласний час,-2011.- №8